

معرفی چند اثر برجسته‌ی مستشرقان

ژوئیه‌شکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رساله جامعه‌علوم انسانی

مسعود فامیل ربیعی آستانه

نردبان آسمان است این کلام هرکه از آن بررود آید به بام

«مولانا»

دانشمندانی که درباره‌ی مسائل مربوط به ادیان، به ویژه دین اسلام و خصوصاً تحقیقات و پژوهش‌های قرآنی در غرب فعالیت می‌کنند، به گونه کلی به دو گروه تقسیم می‌شوند: ۱. گروهی که اساساً هیچ‌گونه ستیز و عنادی با حق نداشته و قصد و هدفشان، صرفاً پژوهش و حقیقت‌جویی است.

این گروه علیرغم برخی پندارهای غلط، مأمور رسمی سازمان سیاسی خاصی نیستند و همچنین به لحاظ استعماری هم نمی‌توان آنان را وابستگان دولتی دانست تا با پندارهایی از این دست تمام آثارشان را از قلم انداخت و به کلی از رشحات قلمی آنان بی‌بهره شد. از میان گروه

فوق، پژوهشگران و محققان ذیل در خور ذکراند:

پروفیسور لویی ماسینیون، شرق شناس معروف فرانسوی و مؤلف آثاری چون سلمان پاک، قوس زندگی حلاج، مصائب حلاج، اخبار حلاج (با همکاری پل کراوس)^۱ و همچنین تصحیح دیوان حلاج.^۲

رنه گنون، عارف مسیحی و مؤلف کتاب معروف سیطره‌ی کمیت،^۳ که بعدها اسلام آورد و در مصر با زن مسلمانی ازدواج کرد و هم اکنون نیز در قبرستان مسلمین قاهره در آغوش خاک آرام یافته است.

فريتھوف شوان، اسلام شناس آلمانی تبار که به شیخ عیسی نور الدین احمد تغییر نام داده و دارای آثار متعددی در حوزه‌های مختلف اسلام شناسی است.

و هانری کربن، محقق و شرق شناس برجسته و مشهور فرانسوی که درباره‌اش باید گفت: «شرقی ترین غربی بوده که آثار فراوان و ارزشمندی در شرق شناسی از خود به یادگار گذاشته است.»^۴

۲. گروهی که قصد و غرض خاصی را در تحقیقات و پژوهش‌های دین شناسی خود تعقیب می‌کنند و به نحوی می‌توان تمامی فرض‌های منفی را درباره‌ی آنان صادق دانست، از این گروه، پژوهشگران ذیل قابل ذکراند:

ایگناتس گولدریهر، مستشرق مجارستانی و مؤلف آثاری چون *مذاهب التفسیر الاسلامی، العقیده و الشریعة فی الاسلام* و همچنین یکی از نویسندگان *دائرة المعارف اسلام*.^۵ یوهانس تئودور نولدکه، هنری لامنس و دیگران^۶، که دارای آثار فراوانی در حوزه‌های مختلف دین اسلام می‌باشند. اما سخن این است که آیا باید تمام آثار و تحقیقات مستشرقان را به بهانه‌ی پاره‌ای از آثار غرض ورزانه و خصمانه، از نظر دور داشت؟ یا اینکه در حد امکان آنها را مورد بررسی و ارزیابی دقیق علمی قرار داد؟

همان گونه که مستشرقان در تحقیقات خود، هیچ یک از مبانی فرهنگی ملل شرق را از نظر دور نمی‌دارند و از بستر دقت در جزء جزء مسائل معیشتی و مبانی فرهنگی و دینی شرقیان و نیز سفره‌ی رنگین علوم و معارف شرق، خوشه‌های ناب معرفت برمی‌چینند. ما نیز باید از طریق نقد و بررسی علمی آثار و تحقیقات مستشرقان، به اهداف، روشها و نتایج تحقیقات آنان پی برده، تا از این راه علاوه بردست یافتن به نوع تحقیق، به استدلال‌های آنان نیز آگاهی یابیم. در جهان غرب چند مرکز، از جمله مراکز عمده‌ی فعالیت‌های قرآنی محسوب می‌شوند که عبارتند از:

شهریال سوئیس، به علت چاپ و نشر ترجمه‌های قرآن به زبان‌های مختلف اروپایی؛ موزه‌ی سلطنتی بریتانیای کبیر، به سبب نگهداری انواع قرآن‌های دستنویس امامان شیعه؛ و کشور آلمان، به علت داشتن محققان برجسته و نامدار در حوزه‌ی قرآن شناسی، تا جایی که می‌توان گفت،

طراز اول ترین قرآن شناسان جهان، ملیتی آلمانی دارند، مانند: نولدکه، برگشتراسر، فردریک شوالی، اتوپریتزل، ووئرس، یولیوس ولهاوزن و....

در تأیید موضوع فوق باید افزود که در اوایل قرن بیستم میلادی، انجمن علمی شهر مونیخ آلمان تصمیم گرفت در حد توان خود، منابع ویژه ی قرآنی مختلفی را در یک مجموعه گردآوری کند و برای این کار مهم، ابتدا برگشتراسر، دانشمند معروف آلمانی و مؤلف کتاب مهم «مصادر تفاسیر قرآن» انتخاب شد و بعد از مرگ او در سال ۱۹۳۳، اتوپریتزل این کار مهم را به عهده گرفت. پریتزل طبق نامه ای که به فرهنگستان دمشق نوشت، چنین آورد:

ما در نظر داریم، به منظور تسهیل آگاهی علاقمندان به قرآن و علوم قرآنی، هرآیه ای از قرآن را در صفحه ای بخصوص که حاوی رسم الخط های متنوعی است و در مصاحف مختلف دیده می شود، بنویسیم، این نوشته، قرائت مختلف و متنوعی را که از متون گوناگون استفاده می شود نشان می دهد، ضمن آنکه می خواهیم تفسیرهای فراوانی را که در طول قرنها پدید آمده است، در ذیل آن بنگاریم.^۷

بحث مبسوط تر در خصوص کارهای مستشرقان درباره ی قرآن منوط به نوشتاری جداگانه با عنوان «مستشرقان و قرآن»^۸ است.

اکنون با توجه به مقدمات فوق، به بررسی آثار علمی سه مستشرق می پردازیم:

۱. یوهانس تئودور نولدکه، مؤلف کتاب معروف تاریخ قرآن.

۲. آرتور جفری، مصنف کتاب واژگان دخیل در قرآن.

۳. توشیهیکو ایزوتسو، نویسنده ی دو کتاب مشهور به نام های:

الف: ساختمان معنایی اصطلاحات اخلاقی - دینی در قرآن.

ب: خدا و انسان در قرآن.

۱. اولین کاری که در تحقیقات محققان غربی معروف تر و چشمگیرتر از سایر آثار مستشرقان بوده، کتابی است از یوهانس تئودور نولدکه (۱۸۳۶-۱۹۳۱ م) theodor Noldeke به نام «تاریخ قرآن» Geschichte des gorans که در واقع قدیمی ترین کتاب موجود در خصوص تاریخ قرآن کریم است.

این محقق آلمانی که ۹۵ سال عمر کرد، متخصص زبان های سامی و لغات شرقی و آرامی بوده است. شهرت او در مرحله ی نخست به علت پژوهش هایی بوده که درباره ی موضوعات ایران شناسی انجام داده است. از جمله آثار باقیمانده از او درباره ی ایران عبارتند از: حماسه ی ملی ایرانیان، ترجمه ی بزرگ علوی، و همچنین کتاب معروف ایرانیان و عربها، ترجمه ی شادروان عباس زریاب خویی.

نولدکه، ابدأ با ایرانیان میانه ی خوبی نداشت و در عین حال نیز درباره ی ایران تحقیق می کرد!

او علاقه‌ی عجیبی نیز به کتاب‌های کهن داشت و زمانی گفته بود: تا کتاب «الاصنام» کلبی را که کتابی است در شناخت انواع بت‌های جاهلیت، نبینم نخواهم مرد. تا اینکه کتاب مذکور در بستر بیماری به دستش رسید.

درباره‌ی گردآوری و جمع قرآن، بهترین تألیف مستشرقان را از آن تئودور نولدکه می‌دانند،^۹ که به سال ۱۸۶۰ میلادی چاپ شده است،^{۱۰} در واقع این اثر رساله‌ی دکترای مؤلف محسوب می‌شد که نام اولیه‌ی آن «اصل و ترکیب سوره‌های قرآن» بود و بعدها تحت عنوان «تاریخ نص قرآنی» نامگذاری شد.

از زمان چاپ اول آن تاکنون ۱۳۵ سال می‌گذرد و چاپ دوم آن را، همکار او، فردریش شوالی با تجدید نظر کامل، در سه جلد، به ترتیب زیر به چاپ رسانید:

Vol. I uber den ursprung des Qorans. Leipzig, ۱۹۰۹

Vol. II. Die sammlung des Qorans. leipzig, 1919

و جلد سوم «تاریخ قرآن» توسط آئوپریتزل با همکاری برگستراسر مؤلف کتاب «قاموسی از قراء قرآن» انتشار یافت.

Vol. III. Geschichte de koran texts, Leipzig, 1938

مجلدات سه‌گانه تاریخ قرآن نولدکه در یک جلد به سال ۱۹۶۱ در هیسلده شایم (Hidesheime) انتشار یافت.^{۱۱}

با اینکه بالغ بر یک قرن از چاپ و انتشار کتاب تاریخ قرآن نولدکه می‌گذرد، ولی به علت آرای تند و بی‌پروایی که در متن آن آمده، این اثر تاکنون به زبان فارسی و عربی ترجمه نشده است، اما نقدهای مفصلی بر آرای تند او نوشته شده است که از آن میان کتاب «تطور الاسالیب الثربیه فی الأدب العربی» تألیف استاد انیس المقدسی در خور یادآوری است.

محققان علوم قرآنی معتقدند تمام تحقیقاتی که بعد از نولدکه درباره‌ی تاریخ قرآن کریم نوشته شده، به نحوی از آرا و اندیشه‌های نولدکه تأثیر پذیرفته‌اند.

نولدکه در کتاب تاریخ قرآن خود، ترتیب نزول وحی را با توجه به مدارک تاریخی آن به چهار مرحله، به ترتیب ذیل تقسیم کرده است:

۱. مرحله‌ی اول: مکی، نزول ۴۸ سوره، از سوره‌ی علق (۹۶) تا حمد (۱).

۲. مرحله‌ی دوم: مکی، ۲۱ سوره، از سوره‌ی قمر (۵۴) تا کهف (۱۸).

۳. مرحله‌ی سوم: مکی، از نزول سوره‌ی سجده (۳۲) تا رعد (۱۳).

۴. مرحله‌ی چهارم، که دوره‌ی مدنی است، از نزول سوره‌ی بقره (۲) تا سوره‌ی مائده

(۵). ۱۲.

در مجموع، نقطه نظرات نولدکه تافته‌ای جدا بافته از آرای دیگر محققان درباره‌ی قرآن کریم می‌باشد، به عنوان مثال بیشتر مفسران، اولین پیام قرآن را که در سوره‌ی علق آمده به معنی

خواندن گرفته اند ولی برای نخستین بار نولدکه در تاریخ قرآن خود، کلمه‌ی «اقرء» را در آغاز سوره‌ی علق، به معنی وعظ کردن و تبلیغ نمودن گرفته است نه خواندن صرف.^{۱۳} از نظریات نولدکه در تاریخ قرآن کریم، علاوه بر بحث تاریخی نزول وحی، بحثی است که پیرامون لهجه‌های قرآن کریم می‌کند و همچنین نظر سخیفی که درباره‌ی حروف مقطعه برخی از سوره‌های قرآنی ابراز کرده است.

مطابق نظر این دانشمند، حروف مقطعه‌ی قرآنی، مطالبی بیگانه از قرآن است که مردم آن را برقرآن افزودند، او در چاپ اول تاریخ قرآن خود صراحتاً نوشت:

حروف نخستین و یا حروف آخر فواتح سوره، مأخوذ از اسما و نام‌های برخی از صحابه می‌باشد که نسخه‌هایی از قرآن نزد آنها بوده است. مثلاً سین از «سعد بن ابی وقاص»، نون از «عثمان بن عفان»، هاء از «ابی هریره» و بدینسان حروف دیگر از اسمای دیگر صحابه می‌باشد.^{۱۴}

نولدکه پس از ابراز این نظر، متوجه اشتباه و سخیف بودن آن شد و از آن برگشت و خاورشناسانی مانند بوهل و هرشفیلد از آن دفاع کردند، ولی رژی بلاشر مترجم نامدار قرآن به زبان فرانسه با برخورد صحیح انتقادی، نظرات نولدکه را در این خصوص تعدیل کرد.

آنچه که درباره‌ی این کتاب حائز اهمیت است قدمت و پیشتازی آن در زمینه‌ی تاریخ قرآن است. پس از نولدکه اولین قدم جدی که از طرف محققان مسلمان برداشته شده، کتابی است از ابو عبدالله مجتهد زنجانی موسوم به تاریخ القرآن، که پرداختن به آن اثر، نیازمند نوشتاری جداگانه است.

۲. واژه‌های دخیل در قرآن مجید، آرتور جفری، ترجمه‌ی دکتر فریدون بدره‌ای، انتشارات

توس.

The foriegh vocabulary of the Qoran, Jeffery, Arthur. Baroda, 1938

آرتور جفری از عربیدانان و سامی شناسان معروفی است، که کتاب فوق را بالغ بر ۶۰ سال پیش نوشته است. و هم او بوده که برای اولین بار با پیدا کردن متن عربی کتاب «المصاحف» ابن ابی داود (م ۳۱۶ هـ. ق) و با تصحیح و به چاپ رساندن آن خدمات شایان توجهی به مباحث علوم قرآنی کرده است.^{۱۵}

موضوع واژگان دخیل در قرآن یکی از بحث انگیزترین موضوعات قرآنی است که از طرف دانشمندان و محققان علوم قرآنی مطرح شده است، گروهی اساساً منکر ورود هر واژه‌ی بیگانه‌ای در قرآن هستند وعده‌ای دیگر معتقد به مباح بودن و روا بودن آنند؛ و در این خصوص آثار پر اهمیتی نیز از قدیم و جدید نگارش یافته است. از میان گذشتگان، کتاب الاتقان فی علوم القرآن، تألیف جلال الدین عبدالرحمن سیوطی و البرهان اثر زرکشی قابل یاد است. و در میان آثار نوشته شده از طرف مستشرقان، تحقیقات دوراک، و کتاب واژگان بیگانه در قرآن، رساله‌ی

دکترای زیگموند فرانکل (۱۸۵۵-۱۹۰۹م) که در ۱۸۷۸ میلادی، در شهر لندن به چاپ رسیده است، از اهمیت قابل توجهی برخوردار است.

اما اهمیت و ارزش کار آرتور جفری در اینست که او به تنهایی از عهده‌ی کاری برآمد، که از یک تیم علمی برمی‌آمد. جفری ۳۱۹ واژه از قرآن کریم را که به گمان او از واژگان بیگانه (دخیل، قرضی) تلقی می‌شود، مورد بررسی و ارزیابی دقیق زبانشناسی قرار داده است. این کتاب از واژه‌ی «اب» شروع و به واژه‌ی «یونس» ختم می‌شود و در بررسی تمامی این واژگان هر اطلاعاتی را که از مستشرقان و زبانشناسان در نشریات، مقالات و کتاب‌های متفرقه، به نظر خود سودمند یافته، به آنها اضافه کرده است.

آنچه که براهمیت و ارجح کتاب «واژگان دخیل» می‌افزاید، تسلط او بر ضبط آوا نگاری واژگان به زبان‌های اصلی آنهاست. آرتور جفری نیز مانند سیوطی رده‌بندی زبان‌های یازده‌گانه را مبنی بر وامگیری قرآن از آنها می‌پذیرد، با این تفاوت که تقسیم‌بندی سیوطی بسیار ابتدایی و لغت‌شناسی صرف است و متکی بر استناداردهای نوین زبانشناسی نیست، علاوه بر آن سیوطی، گاهی از بحث لغوی نیز عدول کرده و به بحث لهجه‌ای واژگان قرآن کریم نیز وارد می‌شود. ۱۶

از دیدگاه آرتور جفری، قرآن عناصر قرضی خود را از زبانها و واژگان زیر اقتباس کرده است:

۱. حبشی، ۲. فارسی، ۳. رومی، ۴. هندی، ۵. سریانی، ۶. عبرانی، ۷. نبطی، ۸.

۹. زنگیان، ۱۰. بربرها، ۱۱. قبطی، ۱۷.

ترجمه‌ی فارسی کتاب واژگان دخیل در قرآن، ۴۳۱ صفحه بوده که ۴ صفحه‌ی آخر کتاب به کتابشناسی معظم و مفصلی اختصاص یافته است، مترجم فاضل کتاب که خود نیز از بزرگان قرآن‌شناسان دیار ماست، مقدمه‌ی محققانه‌ای در ۲۹ صفحه بر کتاب نوشته است که به عنوان کلید و مدخلی بر کتاب محسوب می‌شود. علاوه بر آن یادداشت‌هایی از مترجم بر کتاب واژگان دخیل در قرآن اضافه شده، که سودمند است. (به استثنای اولین صفحه از این یادداشتها که کرازا نام شادروان دکتر محمود رامیار مؤلف تاریخ قرآن سهواً عباس رامیار آمده است، که به حساب سهو القلم مترجم باید گذاشت.)

نویسنده‌ی کتاب نیز، پیشگفتاری در ۴۰ صفحه در ابتدای کتاب خود آورده که در فهم کتاب بسیار مؤثر است.

چنین به نظر می‌رسد که آرتور جفری در تصنیف کتاب خود به برخی از آثاری که پیش از او نوشته شده بوده نظر داشته است، از جمله، المعرب من الکلام الاعجمی، تألیف ابو منصور موهوب بن احمد جوالیقی (م ۵۴۰هـ. ق) و همچنین الالفاظ فارسیة المعربة، تألیف ادی شیر، که با مقدمه‌ی دکتر عبدالوهاب عزام، به سال ۱۹۰۸ در بیروت انتشار یافته است.

بر کتاب واژگان دخیل در قرآن مجید، نقدهایی نیز نوشته‌اند که از آن میان «گتویدن گرن» دین‌شناس معروف، در قسمتی از کتاب خود «محمد رسول الله و معراج او»، به نقد پاره‌ای از آرای آرتور جفری پرداخته است.

کتاب **واژگان دخیل در قرآن مجید**، صرف نظر از اینکه در پاره‌ای از موارد، کاربرد دقیق واژگان را بدست نمی‌دهد و یا ندرتاً شماره‌ی آیات را جابه‌جا ذکر می‌کند، در مجموع، کتاب با ارزش و پرفایده‌ای است.

بحث درباره‌ی ارزش و اهمیت کتاب آرتور جفری را با نقل گفتاری از مترجم فاضل آن به پایان می‌بریم:

کتاب واژه‌های دخیل در قرآن مجید آرتور جفری، یکی از کامل‌ترین و بهترین کتاب‌هایی است که در این زمینه نوشته شده است. این کتاب چکیده و ما حاصل تمام گفته‌ها و نوشته‌ها و استدلال‌ات و ریشه‌شناسی‌هایی است که علما و دانشمندان فقه اللغه‌ی مسلمان و مستشرقان و سامی‌شناسان و عربیدانان مغرب زمین تا تاریخ تألیف آن در باب معربات گفته و نوشته بوده‌اند، این گفتارها در صدها کتاب و نشریه‌ی علمی و تحقیقی به زبان‌های مختلف، پراکنده بوده و وی با کوشش خود آنها را در یک جا و در یک کتاب گردآورده است. ۱۸

۳. ساختمان معنایی اصطلاحات اخلاقی - دینی در قرآن، تألیف دکتر توشیهیکو ایزوتسو، ترجمه‌ی دکتر فریدون بدره‌ای، چاپ اول، مرداد ۱۳۶۰، انتشارات قلم.

the structure of the Ethical terms in the koran (tokio-1959)

۴. خدا و انسان در قرآن، تألیف توشیهیکو ایزوتسو، ترجمه‌ی احمد آرام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، زمستان ۶۸.

toshihiko, izutsu: God and man in the koran semantics of the kuranc wel tans chaung. tokyo, 1964

دکتر توشیهیکو ایزوتسو، استاد ممتاز دانشگاه کیو (keio) ژاپن، در سال ۱۹۱۴ در شهر بزرگ توکیو به دنیا آمد و در روز هفتم ژانویه سال ۱۹۹۳ (هفتم دیماه ۱۳۷۱) در شهر کاماکاری ژاپن در سن ۷۹ سالگی دیده از جهان فرو بست. آثار برجای مانده از او در سه قلمروی عرفان، فلسفه، و قرآن‌شناسی است. ۱۹

کتاب اول او یعنی «ساختمان اصطلاحات اخلاقی - دینی در قرآن» از عناوین و فصول یازده‌گانه به ترتیب ذیل تشکیل یافته است.

پیشگفتار: اصول تجزیه و تحلیل معنایی، دیباچه زبان و فرهنگ؛ فصل اول: دامنه و کانون بررسی؛ فصل دوم: روش تجزیه و تحلیل و کاربرست آن از اخلاقیات قبیله‌ای تا اخلاق اسلامی، فصل سوم: تصور بدبینانه زندگی خاکی؛ فصل چهارم: همبستگی قومی و قبیله‌ای؛ فصل پنجم: اسلامی شدن فضیلت‌های کهن عرب؛ فصل ششم: دوگانگی بنیادی اخلاقی؛ فصل هفتم: ساختمان درونی مفهوم کفر؛ فصل هشتم: حوزه معنایی کفر؛ فصل نهم: مؤمن؛ فصل دهم: خوب و بد.

کتاب دوم ایزوتسو یعنی «خدا و انسان در قرآن» در ۳۲۷ صفحه نوشته شده و مشتمل بر ۹ فصل و یک مقدمه از مؤلف (با مقدمه‌ای نیز از مترجم فارسی آن) می‌باشد. فصول و عناوین نه‌گانه‌ی خدا و انسان در قرآن عبارتند از:

فصل اول: معنی‌شناسی و قرآن؛ فصل دوم: اصطلاحات کلیدی قرآن در تاریخ؛ فصل سوم: ساخت اساسی جهان‌بینی قرآنی؛ فصل چهارم: الله؛ فصل پنجم: رابطه وجود شناختی میان خدا و انسان؛ فصل ششم: رابطه‌ی تبلیغی یا ارتباطی میان خدا و انسان؛ فصل هفتم: رابطه‌ی تبلیغی یا ارتباطی میان خدا و انسان؛ فصل هشتم: جاهلیت و اسلام؛ فصل نهم: رابطه‌ی اخلاقی میان خدا و انسان.

ابزار مورد استفاده‌ی ایزوتسو، زبان‌شناسی و شاخه‌های برجسته و مهم علم یاد شده است مانند: semantics (سیمانتیک) یا علم دلالت معنا، meaning یا معناشناسی، اتمولوژی (گزارش واژگان، همراه با ریشه‌یابی لغات) و همچنین لکسیکوگرافی یا واژه‌شناسی که همه‌ی آنها در زبان‌شناسی جدید از جایگاه خاصی برخوردارند.

آنچه که در هر دو کتاب این دانشمند ژاپنی ملاحظه می‌شود، کثرت منابع قدیم و جدید است، در کتاب خدا و انسان در قرآن ۵۰ اثر علمی به عنوان منابع برجسته‌ی کتاب در پانویسها مورد استناد او واقع شده است و همچنین استنادات او به غرر ادبیات عرب اعم از (عصر جاهلیت - مخضرمین و دوره‌ی اسلامی) قابل توجه و چشمگیر است.

بعد دیگر اهمیت پژوهش‌های قرآنی ایزوتسو، تعقیب سیر واژگان از مراحل تکوین اولیه تا کاربرد قرآنی آنهاست. به عنوان نمونه از دیدگاه او واژه‌ی کریم در جاهلیت یکی از کلمات مهم و کلیدی بشمار می‌رفت که به معنی شرافت خانوادگی و بزرگی حسب و نسب، همواره مورد استفاده قرار می‌گرفت و همچنین اشاره به وجود نیایی نامدار در شجره‌ی نسب خانوادگی بود. اما در اسلام این کلمه قرین نام تقوی گردید که شاهد مثال آن در آیه‌ی ۱۳ سوره‌ی حجرات است که می‌فرماید: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتِّقَاكُمْ» (حجرات، ۱۳/۴۹) همانا گرامی‌ترین شما با تقواترین شما است.

سپس ایزوتسو می‌افزاید که این تغییر مفهوم در واقع یک انقلاب بود - انقلابی در اندیشه‌ی اخلاقی عرب - زیرا هیچ‌کس در عربستان قدیم هرگز چنان تصور نمی‌کرد که کرم (شرف) را از طریق تقوی «ترس از خدا» تعریف کند. ۲۰

و یا بحثی که در کتاب «ساختمان اصطلاحات دینی - اخلاقی» خود درباره‌ی حلم می‌کند، خواندنی است. او برخلاف ایگناتس گولدزیهر که جهل را در مقابل علم قرار می‌دهد، جهل را در تقابل با حلم می‌داند و تعاریف زیر از دانشمندان مختلف را درباره‌ی حلم به خواننده‌ی اثر خود عرضه می‌کند:

نیکلسون: «حلم عبارتست از معقولیت اخلاقی یک انسان با فرهنگ»

زبیدی مؤلف تاج العروس: «حلم عبارتست از عمل لجام زدن به نفس و باز پس داشتن طبع از شدت خشم و غضب»

بستانی در محیط المحيط: «حلم حالتی از طمأنینه نفس است که خشم و غضب نمی تواند به آسانی آن را برهم زند و هیچ بلیه و مصیبتی آن را مضطرب نمی سازد»
خواجه نصیر الدین طوسی در اخلاق ناصری: «حلم آنست که نفس را طمأنینه ای حاصل شود که غضب به آسانی تحریک او نتواند کرد و اگر مکروهی بدو رسد مغلوب نگردد و در شغب نیاید.»

از دیدگاه پروفیسور توشیهیکو ایزوتسو، حلم، کشف جدید اسلام نیست بلکه در جاهلیت نیز وجود داشته و از فضایل محترم و معتبر بشمار می رفت. ایزوتسو حتی معتقد است که جاهلیت ربطی به نادانی نداشته و دوره ی پویایی را نیز برای جاهلیت در کتاب خود ذکر کرده است. تقسیم بندی او از گناهان در کتاب ساختمان اصطلاحات اخلاقی - دینی جالب توجه است: ذنب، خطیئه، اثم، جرم، گناه و جرح.

او برای تبیین حد و مرز گناهان فوق از تعاریف کلیدی قاضی بیضاوی مؤلف و مفسر معروف انوار التنزیل و اسرار التأویل کمک می گیرد.

بیضاوی، ذنوب را مجموعه ای از کبائر و سیئه را مشتمل برصغائر می داند و معتقد است که ذنب مفهومی است که در سطح بالاتری از خطیئه قرار می گیرد و عامل قصد و نیت را به عنوان فصل یعنی وجه افتراق خطیئه از ذنب می داند، از نظرگاه بیضاوی خطیئه به ذنبی می گویند که از روی قصد و نیت انجام یافته باشد.

بحث هایی این چنین، براعتبار و اهمیت کتاب های قرآن شناسی ایزوتسو افزوده و میدان نگرش و دید خواننده را وسعت می بخشد.

کتاب دوم او یعنی خدا و انسان در قرآن، مبتنی بر یک سلسله سخنرانی های دوره ای بوده که مؤلف آن در بهار سال ۱۹۶۲ بنابه درخواست یکی از دین شناسان مطرح دانشگاه مک گیل کانادا، به نام دکتر ویلفرد کنتول اسمیت مؤلف کتاب «معنی و هدف دین» ایراد کرده و پس از آن به صورت مکتوب درآمده است. در کتاب اخیر ایزوتسو، کراراً در فصل هفتم، آنجا که از وحی الهی و انواع آن سخن می گوید، به نظر می آید که از تبیین مطلب مهمی چون وحی به خوبی برنیامده است. در جایی از همین کتاب می نویسد:

وحی اساساً مفهومی زبان شناختی است.
سؤال اینجاست که آیا وحی نیز همچون دیگر مقولات شناختی، در حیطه ی شناخت زبانی قرار دارد یا قصد او چیز دیگری است؟

در واقع فصل هفتم از کتاب خدا و انسان در قرآن، از سنگین ترین مطالب کتاب بشمار می آید که منوط به دقت بیشتری در هنگام مطالعه است.

امید می‌رود که جامعه‌ی کتاب‌خوان ما با خواندن آثاری از این دست، بر عمق و غنای معارف قرآنی خود افزوده و پس از آن به مسیر نقد و نقادی نیز نظر داشته باشد. زیرا از طریق نقد و نقادی می‌توان شاهد خلق و بروز آثاری این چنین در عرصه‌ی علم و فرهنگ و دانش بشری بود.

۱. محقق نامدار آلمانی و صاحب‌نظر در آثار غزالی، که به علت فشار و تهدید نیروهای نظامی آلمان اقدام به خودکشی کرد.
۲. آثار مربوط به حلاج از ماسینیون، علی‌رغم آرزوی مؤلف، توسط ضیاء الدین دهشیری و دکتر روان فرهادی به فارسی ترجمه گردیده است.
۳. این کتاب توسط آقای علی محمد کاردان ترجمه شده است.
۴. برای اطلاع بیشتر ر. ک: یادنامه‌ی فرانسوی هانری کرین و همچنین مقاله‌ی نگارنده تحت عنوان «تورقی در کتاب‌های تاریخ فلسفه‌ی اسلامی» مندرج در شماره‌ی ۱۲ نامه‌ی فرهنگ، ویژه‌ی فرهنگ و تمدن اسلامی.
۵. از سخنان اوست که در دائرة‌المعارف اسلام آمده است: «استخاره، دعای انسان بی‌تصمیم است که می‌خواهد با الهام و توسل، تصمیمی متبرک در امری نظیر مسافرت و غیره بگیرد». این مستشرق یهودی معتقد بود که قرآن پس از وفات پیامبر، در همان صدر اسلام تحریف شد و همچنین اعتقاد داشت که پیامبر اسلام -العیاذ باللّه- مصروع بوده است که به دعاوی فوق، محققانی چون سر ویلیام موریر و عبدالوهاب حموده پاسخ داده‌اند.
۶. در این باره ر. ک: کتاب فرهنگ خاورشناسان، تألیف ابو القاسم سحاب و همچنین کتاب المستشرقون تألیف نجیب العقیبی، نویسنده‌ی مصری که در آن بیش از هزار مستشرق همراه با آثارشان مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفتند. این کتاب توسط سازمان علمی فرهنگی یونسکو چاپ و به هشت زبان دنیا ترجمه شده است.
۷. ر. ک: دکتر سید محمد باقر حجتی، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم/ ۱۶.
۸. به عنوان نمونه مستشرقان ذیل خصوصاً در تحقیقات قرآنی در خور ذکراند:
دوراک، زیگموند فرانکل، فیشر، رژی بلاشر، موننگمری وات، مارگلیوت، آریانت یانت ونسینگ، والتر برونو هینگ، چارلز لایال، هوررووتیس، موریس مینگانا، هیرشفل، ریچارد بل، نیبرگ، ریچمن، ابشرنگر، زیمرن، ژوزف هالوی، دوساسی، کارادوو، یولیوس ولهاوزن، بارتلمی سنت هیلر و دیگران.
۹. جهت اطلاع بیشتر ر. ک: واژگان دخیل در قرآن مجید/ ۳۱؛ پژوهشی در تاریخ قرآن کریم/ ۱۷؛ و تاریخ قرآن، دکتر رامیار.
۱۰. سال انتشار کتاب، در «قرآن شناخت» تألیف بهاء الدین خرمشاهی ۱۸۹۰ میلادی ذکر شده. و دکتر محمد حسین علی‌الصغیر استاد دانشگاه مستنصریه بغداد، سال ۱۸۶۰ میلادی را زمان دقیق انتشار کتاب نولدکه می‌داند. این اختلاف زمانی ۳۰ ساله، در تاریخ چاپ و نشر کتاب قابل جمع نیست. ر. ک: خاورشناسان و پژوهش‌های قرآنی، تألیف دکتر محمد حسین علی‌الصغیر، مترجم: محمد صادق شریعت، مؤسسه مطلع الفجر، چاپ اول ۱۳۷۲.
۱۱. واژگان دخیل در قرآن مجید/ ۳۱.
۱۲. ر. ک: دکتر محمود رامیار، تاریخ قرآن/ ۶۶۶ و نیز نولدکه، تاریخ قرآن، ۱۱۷/۱، ۱۲۳، ۱۶۴ و ۲۳۴.
۱۳. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم/ ۳۱-۸۱؛ تاریخ قرآن/ ۱۸.
۱۴. دکتر صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن/ ۲۴۲؛ پژوهشی در تاریخ قرآن کریم/ ۱۲۷.
۱۵. واژگان دخیل در قرآن، مقدمه‌ی مترجم/ ۵.
۱۶. جلال الدین عبدالرحمن سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، مترجم: دکتر محمد جعفر اسلامی، ۴۵۱/۱-۴۷۹.
۱۷. واژگان دخیل در قرآن/ ۶۷.
۱۸. ر. ک: همان، مقدمه‌ی مترجم/ ۲۷.
۱۹. برای اطلاع بیشتر از سال شمار زندگی و همچنین سایر آثار علمی ایزوتسو ر. ک: مقدمه‌ی کتاب‌های خدا و انسان در قرآن و بنیاد حکمت سبزواری از تألیفات ایزوتسو و همچنین مقاله‌ی دکتر مهدی محقق، با عنوان «ایزوتسو هم‌روت» در مجله‌ی تخصصی تحقیقات اسلامی، سال هفتم، شماره‌ی ۱، سال ۷۱ش/ ۶۴-۱۶۳.
۲۰. خدا و انسان در قرآن/ ۴۸، ۴۹.